

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.32782/pdu.2022.4.45>**М. І. Чкадуа**асистент кафедри права та публічного управління
Заклад вищої освіти «Університет Короля Данила»
ORCID ID: 0009-0006-8693-1288

ВПЛИВ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА СУЧАСНИЙ ДЕМОКРАТИЧНИЙ ПРОЦЕС

Актуальність статті полягає в тому, що розбудова демократичної, правової і соціальної держави в Україні напругу пов'язана з формуванням громадянського суспільства. У сучасних умовах воєнного стану, який запроваджено в Україні через повномасштабне вторгнення РФ інститути громадянського суспільства не можуть повною мірою здійснювати дієвий контроль над державною владою. Проте вже зараз творяться передумови для участі та зростаючої ролі інститутів громадянського суспільства, що все більше зміцнюються, в механізмі реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина й поступово екстраполуються суб'єктами й інституціями третього сектора на процес повоєнного відновлення України. Разом з тим інститути громадянського суспільства не повинні повністю поглинути державу, підмінивши здійснення її основних функцій недержавними структурами. Мета статті полягає в системному теоретико-правовому аналізі визначення ролі, взаємодії та впливу різних інститутів громадянського суспільства на демократичні процеси в сучасних суспільствах та Україні. У статті досліджуються взаємодія та вплив інститутів громадянського суспільства на формування та розвиток демократії в сучасному суспільстві, та в Україні зокрема. Аналізуються роль та функції активних громадянських груп та інших інститутів, які впливають на політико-правові процеси та прийняття відповідних рішень. Дослідження спрямоване на визначення того, які чинники і механізми інститутів громадянського суспільства сприяють або гальмують демократичні процеси в цілому. Наголошено, що всі властивості громадянського суспільства мають право на існування хоча б тому, що ці властивості вже виокремлено й на їх основі досягнуто практичного та теоретичного консенсусу. Однак, вони також підлягають критиці. По-перше, викликає сумнів ідея щодо цілковитої позадержавності громадянського суспільства, позаяк одразу зринає декілька аргументів. Держава є настільки всеосяжним і всепроникним соціальним інститутом, що в соціумі навряд чи можливий такий сегмент, який перебував би поза її регулюючим впливом. Зроблено висновок, що громадянське суспільство не є «абсолютним гарантом» демократії, але є актуальним і важливим концептом осмислення її феномену. На сучасному етапі демократизації в Україні важливо розуміти, що застосування концепту громадянського суспільства у теорії та практиці державотворення не може бути механічним, а має стати осмисленим та стратегічно вивіреним. При цьому необхідним є врахування як сильних, так і слабких сторін громадянського суспільства, що розвивається за певних суспільно-політичних умов.

Ключові слова: суспільство, громадянське суспільство, держава, інститути громадянського суспільства, правова держава.

Постановка проблеми. Процеси демократизації, конституційно закріплене положення про те, що українська держава є правовою та соціальною релевантною до процесів формування громадянського суспільства і виступають для розвитку й інституціоналізації так званого "тре-

тього сектора" належною передумовою. У сучасних умовах повномасштабного вторгнення з боку РФ громадянські інституції не можуть належним чином утримувати «баланс прозорості» у відносинах із державною владою. Однак інститути громадянського суспільства не відмежовуються від максимальної залученості у процес реалізації конституційних прав

і свобод людини і громадянина в Україні. Разом з тим інститути громадянського суспільства повинні дбати про збереження своєрідного функціонального балансу, не підміняючи здійснення основних функцій держави недержавними структурами.

Аналіз досліджень і публікацій. В науковій літературі, окремим питанням в якій досліджуються інститути громадянського та демократії, присвячені праці М. Бойчука, В. Бабкіна, А. Акайомова, А. Колодія, О. Корнієвського, І. Кресіної, О. Косілової, О. Михайловської, І. Федірка, Ф. Фукуями, Ю. Шемшученка та інших, однак, малодослідженими залишаються саме питання впливу інститутів громадянського суспільства на сучасні демократичні процеси.

Мета статті полягає в системному теоретико-правовому аналізі визначення ролі, взаємодії та впливу різних інститутів громадянського суспільства на демократичні процеси в сучасних суспільствах та Україні.

Результати дослідження. Необхідною умовою функціонування громадянського суспільства саме у контексті еволюції демократичного процесу є досягнення високого ступеня зворотного зв'язку із населенням, що уможливорює отримання активними громадянами статусу агентів соціальних змін, підвищує їх спроможність фокусуватися на існуючих соціальних проблемах та обирати ефективні методи для їх розв'язання. Нарешті, суттєвою умовою успішного функціонування громадянського суспільства є створення конституційного підґрунтя для ефективного розвитку недержавних інституцій.

Метою діяльності інститутів громадянського суспільства є розробка ефективної стратегії для просування або захисту власного і водночас колективного інтересу у легітимний та підзвітний суспільству спосіб. До основних атрибутів громадянського суспільства науковці відносять:

– наявність відкритого простору, майданчиків для громадського обговорення, створення яких відбулося не коштом держави, внаслідок чого здійснюється формування громадського (публічного) життя і громадської думки;

– організоване громадське (публічне) життя вільних і рівних індивідів, чиї права

захищені Конституцією та законами;

– незалежні від держави, добровільні асоціації, автономність яких усвідомлена на індивідуальному і колективному рівнях. [2, с.77].

Стосовно функціональної складової зазначимо, що громадянське суспільство характеризується виконанням таких функцій:

– самоорганізація громадського механізму для здійснення впливу на усі сфери життя та створення противаги владним структурам, щоб можливим спробам узурпації влади;

– засіб соціалізації, що зменшує відчуженість індивідів та орієнтує їх на "суспільно корисні справи";

– сприятливе суспільне середовище для поширення громадянської політичної культури і через неї – для зміцнення демократичного ладу, надання процесові демократизації незворотного характеру [2, с.77].

Кожна демократична країна в наш час має горизонтальну мережу інституцій у структурі громадянського суспільства. Функціональний потенціал громадянського суспільства виявляється передусім у діяльності, яка спрямована на утвердження і захист його головних цінностей, впровадження та оптимізацію інституційних механізмів демократії, а також політико-правових засад її відтворення та вдосконалення. [Ф, с.302].

Громадські організації, за сутністю - це добровільні формування, формалізовані самодіяльні (неурядові), неприбуткові об'єднання громадян, що спрямовані на реалізацію різноманітних спільних інтересів і захист колективних прав. Визначальною особливістю громадських організацій, на слушну думку А. Колодія, є спонтанність їх утворення. Діяльність інститутів громадянського суспільства ґрунтується виключно на ініціативі та активності громадян як приватних осіб. Найчастіше інститути та організації громадянського суспільства класифікуються за функціями: 1) об'єднання за інтересами (це різного роду гуртки, спілки, товариства, які організують дозвілля членів); 2) об'єднання, які виконують економічні та соціальні функції (профспілки, асоціації бізнесменів та споживачів, самоврядні

професійні організації та союзи тощо); 3) групи, в центрі яких перебувають політичні та громадські свободи та обов'язки (так звані сторожові). Існують об'єднання, які можуть претендувати на виконання двох-трьох або більше функцій. [3, с.53].

Згідно з цими критеріями здійснюється ідентифікація громадянських інституцій та досягається практичний і теоретичний консенсус щодо їх ролі у суспільному житті. Ці критерії не слід абсолютизувати. Часто держава сама виступає засновницею різноманітних громадських організацій, надає їм різноманітні преференції, щоб збільшити регулятивний вплив на "третій сектор".

Зазвичай йдеться про організації, активно залучені у сферу економічної діяльності, вони, фінансуючи громадські організації, переслідують не лише суто філантропічні, але й цілком економічні цілі, зокрема, намагаючись своєю добродійною діяльністю привернути увагу споживача, або ж уникнути оподаткування. Тому й громадянське суспільство лише умовно може називатися "третім сектором", перебуваючи в залежності від державно-адміністративної та ринково-економічної царин, діяльність яких повною мірою забезпечується завдяки регулятивній функції правоохоронних органів держави.

Характеристика громадянського суспільства як сфери автономної самоорганізації таким чином викликає певні застереження, позаяк сама національна держава є результатом самоорганізації в масштабах всієї нації – найвищою формою такої самоорганізації. [2, с.79].

Філософське осмислення громадянського суспільства може існувати і в нормативній формі – як ідеал та цінність. При цьому необхідно наголосити, що у такому контексті осмислення категорії громадянського суспільства ускладнюється реаліями політичного життя. Йдеться про те, що не всі традиційні демократії мають розвинений "третій сектор", а його відсутність повністю компенсується "прямою демократією" і розвиненими структурами місцевого самоврядування. [10, с.304].

Натомість існують приклади тоталітарних держав (росія), які мають у своєму складі розвинений громадський сек-

тор з комплексною мережею інституцій, щоправда незадіяних у політичній сфері. Таким чином формується аполітична соціальна практика, що актуалізує уявлення про громадянське суспільство як сферу суспільних відносин, яка дає можливість захистити й утвердити в суспільному житті інтереси знедолених та упосліджених верств населення.

Характеризуючи демократичний процес, що уможливорює функціонування на практиці недержавних організацій, слід першочергово визначитись у трактуванні демократії як такої: "... демократія – форма організації суспільства, його державно-політичного устрою, що ґрунтується на визнанні народу джерелом влади, послідовному здійсненні принципу рівності і свободи людей, їх реальної участі в управлінні справами держави і суспільства." [11, с. 61]. У свою чергу демократична політична практика доводить, на наш погляд, що громадянське суспільство є засобом реалізації інтересів середнього класу, представники якого таким чином гарантують собі участь у політичному житті.

Роль громадянського суспільства у демократичному процесі розкривається через вивчення механізмів інституціалізації громадянського суспільства. Інституційний розвиток громадянського суспільства відбувається завдяки горизонтальним формам взаємодії соціальних груп на предмет покращення усіх сфер життєдіяльності суспільства. Це важлива складова внутрішньої політики держави, завдяки якій забезпечується баланс суспільних відносин, політична стабільність, громадський консенсус та інклюзивність недержавного сектора. [2, с.51].

Інститути громадянського суспільства здійснюють регулюючий та стабілізуючий вплив на суспільно-політичні відносини, встановлюють і закріплюють певний порядок у суспільстві. Коректною дефініцією поняття "інститут громадянського суспільства" є наступна: "...сукупність осіб, які мають мету, володіють матеріальними засобами та здійснюють суспільно значущі функції" [10, с. 303]. Громадянські інститути мають різні соціально-політичні орієнтації, у відповідності до яких викону-

ють соціальні ролі, завдяки специфічним формам самоорганізації, що характеризуються автономією щодо держави та адаптованістю до суспільного середовища.

Навіть побіжна характеристика поняття „інститут” розкриває його полісемантичність. Виходячи із цього існують різноманітні, нерідко кардинально протилежні підходи щодо рівня інституціональності громадських організацій у демократичному процесі. Тому постійно виникають дискусії щодо того, належать до них чи ні політичні партії, органи місцевого самоврядування тощо, оскільки вони перебувають „на пограниччі” суспільних, громадських державних інтересів і виступають своєрідним посередником між суспільством і державою. Аналіз найбільш поширених підходів до дефініції поняття „політичний інститут” дає змогу розкрити його, з одного боку, як комплекс принципів та норм, формальних і неформальних правил, котрі регулюють процеси у сфері політики, а з іншого – як специфічну форму організації владної діяльності та сталий засіб впорядкованості політичних відносин, що забезпечують стабільне, тривале функціонування політичної організації суспільства як важливого елемента політичної системи. [9, с. 172]

На слушну думку дослідників І. Федірка та О. Косілової, з якою повністю солідаризуємось, „... найбільш широкі можливості для реалізації політичних функцій інститутами громадянського суспільства існують у правовій державі, оскільки саме така держава забезпечує нормальне функціонування інститутів громадянського суспільства, сприяє вирішенню проблем, які постають перед його членами. Правове поле утворює можливість розвитку громадянського суспільства, яка може бути реалізована ініціативою знизу, діяльною та постійною активною позицією громадян. Громадянське суспільство і правова держава відображають найважливіші характеристики та невід’ємні сторони сучасної демократії. З одного боку, реалізація засад правової держави не може не спиратися на відносно автономні механізми саморегуляції громадянського суспільства, а з іншого, - органічним доповненням функціонування громадянського суспільства виступають сформовані на правових засадах інститути держави.” [10, с. 306-307]

Головними перешкодами на шляху імплементації базових принципів функціонування та політичного впливу інститутів громадянського суспільства в Україні, на думку А. Колодія, є індиферентність та зневіра населення у демократичних інститутах, брак прозорості судової системи, розмитість соціальної структури, бідність широкого загалу, високий ступінь поляризації громадської політичної культури, негромадянськість, в сенсі тотальної закритості, політичної еліти [4, с.282]. Важливим моментом становлення інститутів громадянського суспільства є фактична їх легітимізація громадянами, а також визнання їх права і спроможності реагувати на процеси, які відбуваються в суспільстві, позитивно впливати на їх перебіг. На думку В. Бабкіна, належне функціонування державно-правового механізму дає реальні підстави для розвитку громадських організацій у демократичному процесі, адже такий стан „... виключає можливість зосередження влади в руках однієї особи, державної або суспільно-політичної структури. З позицій права законірно відбувається незворотний процес поступового поглинання державної влади громадянським суспільством і передача його інститутам більшої частини повноважень. Владні повноваження держави зводяться до необхідного для життєзабезпечення суспільства мінімуму.” [1, с.28]

Інституціоналізація громадянського суспільства, з нашої точки зору, повністю релевантна формуванню соціальних інститутів, що організують механізм соціально-політичної залученості громадян у демократичні процеси різних рівнів, і таким чином відіграють важливу роль у просторово-часовій організації політичної системи, оформленні організаційних, правових структур для задоволення суспільних потреб. У цьому контексті інституціоналізацію „третього сектора” слід сприймати як процес, що характеризується розвитком кількісних і якісних ознак у формуванні суб’єктів політичної взаємодії, соціально-політичною активністю та громадянською участю щодо реалізації їх специфічних функцій, зокрема, поширенням демократичних цінностей і норм, детермінується способом стихійного або цілеспрямованого формування різних структур, інститутів і організацій, що відповідають різноманітним інтересам і формам

активності, вимогам нормативного порядку політичної системи, обмежуються рамками існуючої в ньому правової культури.

Умовами успішної інституціоналізації громадянського суспільства є: відносна самостійність і незалежність, фаундрейзінг як механізм пошуку джерел фінансування громадських організацій, комфортна взаємодія між окремими особами та інститутами, функціональна еластичність конкретних громадських організацій, яку слід розуміти як спроможність адаптуватися для виконання різноманітних суспільних завдань [4, с. 53].

Внаслідок ефективної інституціоналізації формалізуються громадські організації, в сенсі закріплення правового та організаційного статусу, стають здатними більш чітко формулювати власні цілі та функції, розподіляти матеріальні ресурси та соціальний капітал. Чинниками, які найбільшою мірою впливають на розвиток "третього сектора" є кількість інститутів у громадянському суспільстві, умови їх функціонування, підтримка суспільством громадських організацій. Розвиток і удосконалення інституційних зв'язків у громадянському суспільстві (як зв'язків типу "особа - соціальна організація") здійснюються за допомогою внутрішньо зумовлених механізмів саморегуляції. [5, с. 25].

Механізми ефективного внутрішнього впорядкування діяльності громадських організацій, на думку О. Корнієвського, доцільно поділити на декілька груп: механізми досягнення балансу між реальними можливостями, потенціалом самої організації та очікуваннями з боку її членів (механізми, які регулюють взаємообмін пануючих у соціальній організації громадянського суспільства норм із рольовими очікуваннями (експектаціями) учасників інтерсуб'єктивної взаємодії, у результаті якої формуються їх нормативні експектації); механізми громадської легітимзації (механізми взаємозв'язку системи норм і експектації з регулюючими їхніми цінностями); механізми ціннісної регуляції громадянського життя (механізми, що з'єднують вироблені в процесі соціальної взаємодії ціннісні орієнтації його учасників із загальноприйнятими в громадянській культурі ціннісними критеріями та уявленнями); механізми громадянської тотожності (механізми, що регулюють взаємозв'язок пануючих у громадянському

суспільстві цінностей та індивідуальних орієнтацій учасників взаємодії) [6, с. 335].

Виходячи з такого підходу, як соціальний капітал, що генерується членами інституцій "третього сектора", так і наявні соціальні, політичні й економічні передумови, перманентно впливають на розвиток недержавних інститутів [7, с.19].

Беручи до уваги усе вищевикладене можна стверджувати, що громадянське суспільство – це сукупність громадських об'єднань, що сформовані добровільно для забезпечення всебічного розвитку особистості, прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, задоволення інших загальних інтересів. А тому, насамперед, оскільки побудова громадянського суспільства є метою суспільного розвитку України вкрай необхідно внести зміни до Розділу 1 Конституції України, присвятивши окремі статті громадянському суспільству та його конкретним інститутам, а саме: народу України; національним меншинам та корінним народам; політичним партіям та іншим об'єднанням громадян; місцевому самоврядуванню; соціальному захисту осіб похилого віку; соціальній підтримці дитинства, материнства, молоді і т.д. Адже, проголосивши себе правовою державою, Україна жодного разу у тексті Основного Закону не згадала про громадянське суспільство, загалом. Усі вищезгадані ознаки можна узагальнити та звести до трьох найбільш важливих та сутнісних, а саме стверджувати, що громадянське суспільство характеризується, по-перше, демократичністю, по-друге, соціальною спрямованістю, і, по-третє, урегульованістю соціально-справедливим правом.

Висновки. Підсумовуючи, варто наголосити, що громадянське суспільство не є «абсолютним гарантом» демократії, але є актуальним і важливим чинником поступального розвитку демократичного процесу, який забезпечується завдяки досягненню балансу інтересів держави та громадських організацій. На сучасному етапі демократизації в Україні важливо розуміти, що застосування концепту громадянського суспільства у теорії та практиці державотворення не може бути механічним, а має стати осмисленим та стратегічно вивіреним. При цьому необхідним є врахування як сильних, так і слабких сторін громадянського суспільства, що розвивається за певних суспільно-політичних умов.

Список використаної літератури:

1. Бабкін В. Д. Україна на шляху до громадянського суспільства і правової держави. Громадянське суспільство і підприємництво в Україні: проблеми і шляхи становлення. Київ, 1996. С. 27–36
2. Бойчук М. А. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії. Київ : Атлант ЮЕМСі, 2007. С. 76–78
3. Історичний досвід становлення інститутів громадянського суспільства в країнах Європи. Збірник наукових праць. НАН України, Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»; [Акаймова А. В. та ін.]; за заг. ред. дир. Держ. установи «Ін-т всесвіт. історії Нац. акад. наук України» д-ра іст. наук, проф. А.І. Кудряченка. Київ.: Фоліант, 2012. 465 с.
4. Колодій А. Концепція громадянського суспільства: проблема узгодженості теоретичних підходів та емпіричних моделей. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 1999. 384с.
5. Колодій А. Феномен Майдану в контексті пошуку моделі врядування в Україні. Агора. Випуск 13: Революція відбулася: що далі? Київ.: Стилос, 2014. С. 22-36
6. Корнієвський О.А. Методологічна роль концепту громадянського суспільства в політичній модернізації України. Розвиток взаємодії держави і громадянського суспільства в контексті впровадження європейських принципів належного врядування: міжнародна науково-практична конференція. Київ, 2012, 12 грудня. Київ.: НІС, 2013. С. 335-342.
7. Кресіна І. Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії. Київ.: Логос. 2007. 314 с.
8. Михайловська О. Держава і розвиток інститутів громадянського суспільства. Політичний менеджмент. № 3. 2005. С. 108- 114.
9. Політична наука: Словник: категорії, поняття, терміни. За ред. В. Кухти. Львів: Кальварія, 2003. С. 172. 497с.
10. Федірко І. П., Косілова О. І. Громадянське суспільство і держава: напрямки взаємодії. Політологічний вісник. № 90. 2021. С.302-311.
11. Юридична енциклопедія: В 6 т. Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ.: «Укр. енцикл.», 1998. Т.2: Д-Й. 1999. 744 с.

Chkadua M. I. The influence of civil society institutions on the modern democratic process

The relevance of the article lies in the fact that the development of a democratic, legal and social state in Ukraine is directly related to the formation of civil society. In the modern conditions of the Ukrainian reality, civil society institutions cannot fully exercise effective control over state power. However, there are already trends in the participation and growing role of civil society institutions, which are getting stronger, in the mechanism of realizing the constitutional rights and freedoms of a person and a citizen in Ukraine. At the same time, civil society institutions should not completely absorb the state, replacing the performance of its main functions with non-state structures. The purpose of the article is a systematic theoretical and legal analysis of the definition of the role, interaction and influence of various institutions of civil society on democratic processes in modern societies and Ukraine. The article examines the interaction and influence of civil society institutions on the formation and development of democracy in modern society, and in Ukraine in particular. The role and functions of active civil groups and other institutions that influence political and legal processes and the adoption of relevant decisions are analyzed. The research is aimed at determining which factors and mechanisms of civil society institutions promote or inhibit democratic processes in general. It is emphasized that all properties of civil society have the right to exist, if only because these properties have already been identified and based on them, a practical and theoretical consensus has been reached. However, they are also subject to criticism. First of all, the idea of the complete non-statehood of civil society is questionable, as several arguments collapse at once. The state is such a comprehensive and all-pervading social institution that it is hardly possible for such a segment of society to be outside its regulatory influence. It was concluded that civil society is not an «absolute guarantor» of democracy, but is a relevant and important concept for understanding its phenomenon. At the current stage of democratization in Ukraine, it is important to understand that the application of the concept of civil society in the theory and practice of state-building cannot be mechanical, but must become meaningful and strategically verified. At the same time, it is necessary to take into account both the strengths and weaknesses of civil society, which develops under certain socio-political conditions.

Key words: society, civil society, state, institutions of civil society, rule of law.